

LUCIDA INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

BR. 41

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2012.

Boris Pendelj
Filozofski fakultet, Beograd

Ciceronova *Druga Filipika* – *Per contra*, izgovorena beseda: *pro et contra*

Apstrakt: U ovom prilogu autor nastoji dokazati da nisu dovoljno uverljivi argumenti na osnovu kojih bi se moglo zaključiti da je Ciceron *Drugu Filipiku* izgovorio, i da je tačno uvreženo mišljenje da ona predstavlja fiktivni odgovor na Antonijevu invektivu. U *Drugoj Filipici*, prvi put oslanjajući se na Demostena, Ciceron je nameravao da još jednom pokaže svoje besedničke sposobnosti, ali je, pre svega, želeo da napiše politički pamflet protiv, pokaže se, svog najvećeg neprijatelja.

Ključne reči: Ciceronove *Filipike*, Steven Cerutti, Demosten, Ciceronova pisma Atiku, invektiva, fingirana beseda, politički pamflet.

Abstract: In this article the author argues that the arguments on which it could be concluded that Cicero spoke the *Second Philippic* are not persuasive enough, and that the widespread belief that it presents a fictional reply to Antony's invective is true. In the *Second Philippic*, relying for the first time on Demosthenes, Cicero intended to once again show off his oratorical skills, but, above all, he wanted to write a political pamphlet against, as it would turn out, his archenemy.

Key words: Cicero's *Philippics*, Steven Cerutti, Demosthenes, Cicero's letters to Atticus, invective, staged speech, political pamphlet.

Malobrojni su tekstovi posvećeni Ciceronovoj *Drugoj Filipici*, ili pak knjige i tekstovi u kojima se ona pominje, a da se u njima ne navodi da je ta beseda remek-delo, drugačija od ostalih Ciceronovih trinaest (sačuvanih) *Filipika*, kao i da je politički pamflet ili invektiva u pisanoj formi... Naime, većina istraživača smatra da Ciceron ovu besedu, sastavljenu kao odgovor na Antonijev napad na njega u Senatu, koji je trebalo da usledi istoga dana i na istome mestu, zapravo nije izgovorio. Umesto toga, ona je u izvesnom broju primeraka poslata nekolicini bliskih prijatelja i političkih istomišljenika, te se stoga može smatrati fingiranom besedom. Takvo, međutim,

opšteprihvaćeno mišljenje ne deli i Stiven Čeruti (Steven Cerutti)¹, koji je u tekstu "Further Discussion on the Delivery and Publication of Cicero's Second Philippic" pokušao da dokaže kako postoji sasvim dovoljno podataka na osnovu kojih se može zaključiti da Ciceron svoju drugu besedu protiv Antonija u Senatu jeste izgovorio, a ubrzo i objavio.

U poslednjoj rečenici kratkog uvoda sopstvenog prevoda Ciceronove *Druge Filipike*, Dejvid Roj Šaklton Bejli (David Roy Shackleton Bailey)² navodi da bi tu besedu valjalo pročitati u jednom dahu jer bi, u suprotnom, celokupan dojam izostao, a ostale bi samo preteranost i sitničavost.³ Na samom početku članka posvećenog tumačenju Ciceronovog „beseđenja” *Druge Filipike* u Senatu, Stiven Čeruti navodi da i Šaklton Bejli u svom izdanju zastupa opšteprihvaćenu tezu da *Druga Filipika* nije izgovorena, već da je objavljena kao pamflet u kome Ciceron pokušava da stvori iluziju da je izgovorena, tobože u Antonijevom prisustvu, 19. septembra 44. godine. Čeruti nas potom podseća da se stav da Ciceron *Drugu Filipiku* nikada nije izgovorio temelji na tumačenju odlomaka iz triju Ciceronovih pisama Atiku, napisanih između 25. oktobra i 5. novembra 44. godine (*Att.* 15.13; 15.13a; 16.11),⁴ a na kraju uvodnog odlomka svoga članka navodi da će pokušati dokazati da je Ciceron imao dovoljno prilika da između *Prve* i *Treće Filipike* izgovori i *Drugu*, da bi potom još smelije tvrdio da bi se na osnovu dokaza koje će izneti moglo zaključiti da je *Drugu Filipiku* izgovorio, a ubrzo nakon toga i objavio. U ovome članku osvrnućemo se na Čerutijevo tumačenje odlomaka iz triju navedenih Ciceronovih pisama, ali ćemo navesti i činjenice na kojima relevantni naučnici zasnivaju stav da je *Druga Filipika* fingirana beseda, odnosno politički pamflet. Naposljetku, iznećemo i sopstveno viđenje.

U odlomku prvog od ključna tri pisma Atiku (*Att.* 15. 13.1–2), koje je napisao u Puteolima 25. oktobra 44, Ciceron, veli Čeruti, obaveštava Atika da mu je poslao primerak *jedne besede*, *poveravajući mu zadatak* da je pripremi za objavljivanje i da je potom i objavi:

1) *Classical Bulletin* 70 (1994), 23-28.

2) Shackleton Bailey 1986, 31.

3) R. Dž. M. Nizbet (Nisbet 1964, 75–76) među svim *Filipikama*, koje smatra Ciceronovim remekdelima, kao najbolju izdvaja *Drugu Filipiku*, a ono što je i prema njegovom mišljenju čini posebnom jeste njena energija, ali do sličnog zaključka dolazi drugim putem, i za razliku od Šakltona Bejlja, hvali je i u detaljima navodeći da u njoj nema slabijih delova.

4) Odlomci iz Ciceronovih pisama Atiku koje je koristio, Čeruti je citirao prema: D. R. Shackleton Bailey, *Letters to Atticus*, Cambridge 1967, 6 vols. Pri navođenju tih odlomaka u ovome prilogu korišćemo isto izdanje.

Orationem tibi misi. Eius custodiendae et proferendae arbitrium tuum. Sed quando illum diem cum tu edendam putes? [2] Indutias quas scribis non intellego fieri posse. Melior est ἀναντιφωνησία, qua me usurum arbitror.

Šaljem ti besedu, a ti je pričuvaj i razdeli prema svom nahodaenju. Ali kada će osvanuti i taj dan kada ćeš prosuditi da je valja objaviti? 2 Od primirja o kome mi pišeš mislim da nema ništa. Bolje je *no comment*, i toga ću se, čini mi se, i držati.

Analizu ovoga odlomka Čeruti počinje iznošenjem tumačenja izraza *custodiendae* Šakltona Bejlja, prema kojem je Ciceron u stvari želeo da Atik odloži objavljivanje besede, odnosno da ne žuri i da sačeka pravi trenutak. Čeruti potom svoje neslaganje sa takvim tumačenjem temelji na tonu čitavog odlomka, koji u vezi sa objavljivanjem besede ne oslikava uplašenog nego nestrpljivog Cicerona, a svoj stav potkrepljuje rečenicom: *Sed quando illum diem cum tu edendum putes?* Naše je mišljenje da tumačenja Šakltona Bejlja i Čerutija nisu u koliziji, jer želja da se beseda što pre objavi ne isključuje (pozitivnu) tremu koju je Ciceron mogao imati i od bliskog prijatelja ne kriti. Naime, Ciceronova potreba da sa prijateljima komentariše odlomke sopstvenih beseda, kao i da očekuje njihove pohvale, ali i da uvažava njihove kritike, nije uočljiva samo u navedenim trima pismima (*Att.* 15.13; 15.13a; 16.11), nego i u pismu Atiku iz 61. godine (*Att.* 1.13.5), u kome svom prijatelju saopštava da mu prijaju njegove pohvale, ali i da izuzetno uvažava njegovo mišljenje, kao i u pismu iz juna 44. godine (*Att.* 15.7), u kome saopštava Atiku da su mu posebno prijale pohvale Seksta Peduceja.

U nastavku, Čeruti navodi da se tumačenje *custodiendae* Šakltona Bejlja temelji na stavu da je Ciceron bio zabrinut zbog mogućih neželjenih posledica objavljivanja besede, i da je zbog toga želeo Atiku prepustiti da proceni kada će političke prilike biti povoljne za objavljivanje. Svoje neslaganje sa navedenim, autor članka potkrepljuje činjenicom da Ciceronu nisu bili neophodni Atikovi saveti, budući da se iz prepiske sa prijateljima (*Fam.* 10.2; 12.2, 3, 23) može zaključiti da je Ciceron boraveći u Rimu bio dovoljno upućen u dešavanja u Senatu za svoga odsustva sa većanja, od 19. septembra, kada je Antonije izgovorio svoju besedu protiv njega, do 9. oktobra, kada je Antonije pošao u Brindizi. Milerovu (Müller) tekstualnu konjekturnu *custodiendae aut proferendae* odbacuju obojica. Skloniji smo tumačenju Šakltona Bejlja da bi se takvim čitanjem stekao utisak da je be-

seda mogla odmah da se objavi. A nije bez osnova ni njegovo prihvatanje mogućnosti da se veznik *et* nalazio ispred *custodiendae* (*et custodiendae et proferendae*), čime bi se još više naglasilo poverenje koje je Ciceron imao u Atika. Čeruti pak smatra da se čitanjem *custodiendae et proferendae* u stvari naglašava jača veza i da je pravi smisao izraza *budno motriti* objavljivanje besede u ograničenom izdanju i u uskom krugu proverenih prijatelja. Potom, on se ne slaže ni sa komentarom Šakltona Bejlja poslednjih dveju rečenica odlomka iz Ciceronovog pisma, te dovodi u pitanje tumačenje da se na Ciceronovom odbijanju Atikovog predloga da sklopi primirje (*indutias*) s Antonijem temelji njegova odluka da odloži objavljivanje *Druge Filipike*. Prema našem mišljenju, Čeruti ne traži prave razloge i prirodu Ciceronovog stava da je primirje neizvodljivo, nego taj stav objašnjava pretpostavkom da je besedu već bio izgovorio i da bi, s obzirom na njen odjek i posledice, do pomirenja teško moglo doći. Čeruti ne prihvata ni tumačenje Ciceronove kovanice ἀνατιφώνησῖα, reči zabeležene samo na ovome mestu, prema kojem Ciceron nije želeo da „odgovori” Antoniju objavljivanjem besede jer bi to po njega bilo isuviše opasno. Autor članka navodi srodne reči φώνησις i φωνέω, te napominje da nema potvrde⁵ da se one mogu odnositi na formalno besedništvo, i na osnovu toga iznosi pretpostavku da Ciceron nije mislio da ne treba „odgovoriti” izgovaranjem besede,⁶ nego da ne treba odgovoriti na nekakvu konkretnu, nama nepoznatu uvredu, koju je pretrpeo od Antonija. Čerutijevo tumačenje značenja Ciceronove kovanice teško je sa sigurnošću prihvatiti, jer se ne mogu prenebregnuti karakteristike epistolografije kao književnog žanra, ali i kao sredstva za komunikaciju između bliskih prijatelja, odnosno ljudi koji se izuzetno dobro razumeju i poznaju. Takođe, u žanru u kome se dopušta nekonvencionalno izražavanje, a pogotovo u kriznim vremenima, kada eliptična, pa i šifrirana pisma nisu retka, dvosmisleni ili nedovoljno jasni delovi podložni su različitim tumačenjima, i nisu neuobičajeni.

Zaključak da se „primirje” (*indutias*) koje Atik predlaže Ciceronu u njegovim poremećenim odnosima sa Antonijem ne odnosi na savet da Ciceron ne izgovori besedu, nego da teži otopljavanju odnosa u širem smislu, Čeruti zasniva na odlomku iz drugog gorepomenutog Ciceronovog pisma (Att. 15.13a.3), napisanog oko 28. oktobra u Kumi ili Puteolima:

5) Prema: Liddell, H. G. and Scott, R., *A Greek-English Lexicon*, rev. H. Stuart Jones. Oxford.

6) Nejasno je zašto Čeruti pominje izgovaranje *Druge Filipike* jer Šaklton Bejli u svom komentaru navedenog mesta pominje samo objavljivanje besede.

Haec cum scriberem, tantum quod existimabam ad te orationem esse perlatam. Hui, quam timeo quid existimes! etsi quid ad me? quae non sit foras proditura nisi republica recuperata; de quo quid sperem, non audeo scribere.⁷

Dok ti ovo pišem, moja beseda, računam, samo što ti je stigla. Mili moj, šta misliš o njoj – nisam živ! A opet, čemu sve to, budući da ona neće ugledati svetlo dana ako država ne bude opet slobodna? O tome šta slutim, bolje da ti ne pišem.

Potvrdu svoga stava da 25. oktobra Atik nije mogao da savetuje Cicerona u vezi sa objavljivanjem, jer nije mogao da ima sud o besedi koja mu još nije bila ni uručena, Čeruti pronalazi u navedenom odlomku, u kome Ciceron još jednom ne krije svoje uzbuđenje⁸ u vezi sa tim kakvo će mišljenje o *Drugoj Filipici* imati njegov prijatelj. Međutim, ako je Ciceron očekivao Atikovo mišljenje o njoj tek kada je njegov prijatelj pročitao, moglo bi se zaključiti da je Atik bio potpuno neobavešten o besedi koja bi u Senatu sigurno izazvala burne reakcije. U to je teško poverovati, pogotovo ako se uzme u obzir stav da je Ciceron procenu o trenutku za masovnije objavljivanje prepustio Atiku, jer je bio ne samo nesiguran nego i nedovoljno obavešten.⁹

Čeruti potom dovodi u pitanje, kako kaže, uvreženo tumačenje fraze *non sit proditura foras*, prema kojem Ciceron besedu još nije nameravao da objavi ili razdeli, i navodi stav Džejn Krouford (Jane Crawford)¹⁰ da je ne bi podelio u pisanoj verziji, čak ni najbližim prijateljima, da nije nameravao da je i objavi.¹¹ Ali, u vezi sa tim se može postaviti sledeće pitanje. Ako se

7) Pri tumačenju ovoga odlomka Čeruti se ne osvrće na prevod kao ni na komentar Šakltona Bejlja koji, doduše, čini samo jedna beleška: *orationem* Cf. 413 (XV 13). 1.

8) Nervozu, prev. Šaklton Bejli.

9) Obimna korespondencija između Cicerona i Atika pisano je svedočanstvo o tome koliko su Ciceronu bile dragocene informacije o događajima u Rimu, koje je na taj način dobijao od svog prijatelja. Druga knjiga pisama Atiku posebno svedoči o tome kakav je oslonac Ciceron imao u njemu.

10) Crawford 1984, 2.

11) U tumačenju Dž. Filipa (J. Phillips) da se objavljenom smatrala ona beseda čiji je primerak bio upućen jednoj osobi sa direktnim ili prećutnim dopuštenjem da se prosledi drugim čitaocima (J. Phillips, *The Publication of Books at Rome in the Classical Period*, Dissertation: Yale 1981, 16-17, u: Cerutti, 28), Čeruti pronalazi potvrdu svoga stava da je Ciceron, inicirajući objavljivanje besede, imao na umu njeno čitanje u užem krugu jer je Antonije imao jaku podršku u Senatu, a da bi njena masovnija publikacija (*foras*) bila moguća tek nakon Antonijevog gubitka te podrške.

Ciceron usudio da izgovori *Drugu Filipiku* na javnom mestu – pogotovo u Senatu, gde su mogli da ga čuju i njegovi politički protivnici, a pogotovo senatori bliski Antoniju – zašto bi odlučio da besedu ne objavi odmah, nego da čeka povoljnije političke prilike, odnosno povratak slobode?

U odlomku iz poslednjeg navedenog pisma Atiku (*Att.* 16.11.1), napisanog u Puteolima 5. novembra, Čeruti pronalazi najubedljivije dokaze da je Ciceron nameravao da objavi *Drugu Filipiku*, kao i da su on i Atik na tome uveliko i radili.

Nostrum opus tibi probari laetor; ex quo ἄνθη ipsa posuisti, quae mihi florentiora sunt visa tuo iudicio. Cerulas enim tuas miniatulas illas extimescebam. De Sicca ita est ut scribis; a<b i>sta causa aegre me tenui. itaque perstringam sine ulla contumelia Siccae aut Septimiae, tantum ut sciant παῖδες παίδων sine vallo Luciliano eum ex C. Fadi filia liberos habuisse. Atque utinam eum diem videam cum ista oratio ita libere vagetur <ut> etiam in Siccae domum introeat!

Drago mi je da ti se dopada moje delo. Citirao si sve same bisere, i pohvalio ih, pa mi nekako pred očima još više blistaju. Ma, pribojavao sam se one tvoje crvene olovčice! A što se tiče Sike, sve je kako kažeš. Na jedvite jade u te se tračeve nisam upetljao. Stoga ću tek pomenuti, bez ikakve uvrede Sike ili Septimije, samo da bi potomci znali – neću prostački, k'o što bi Lucilije – da ima decu sa Fadijevom kćerkom. A bože zdravlja, valjda će doći i taj dan kada će se ta beseda tako slobodno i na sve strane čitati da će i u Sikinu kuću ući.

U navedenom odlomku Čeruti pronalazi potvrde da je Ciceron konsultovao Atika u vezi sa, prema njegovom, ali i opštem mišljenju, izgubljenim odlomkom iz *Druge Filipike*,¹² u kome se navodno pominje nekakva Antonijeva afera sa – naslućuje Čeruti – izvesnom Septimijom, Sikinom suprugom ili njegovom bliskom rođakom. A ključni dokaz takvoga stava nalazi u rečenici: *utinam eum diem videam cum ista oratio ita libere vagetur <ut> etiam in Siccae domum introeat!* Naime, da Ciceron, veli Čeruti, nije nameravao da besedu pošalje bar

12) Gesine Manuvald (Manuwald 2007, 62) navodi da je Ciceron promenio odlomak na Atikovu sugestiju. Na osnovu pisma napisanog Atiku 5. novembra (*Att.* 16.11) može se zaključiti, prema sačuvanoj verziji besede, da je Ciceron na Atikovu sugestiju izmenio tekst na četiri mesta (§§ 3, 75, 103, 106 – složićemo se sa Šakltonom Bejljem da korekcija u §86 nije učinjena). Džon T. Ramsey (Ramsey 2003, 158) pominje i petu reviziju, ali ne navodi mesto na kome je ona učinjena.

najbližim prijateljima, on zasigurno ne bi izrazio strepnju zbog očekivane Sike oštre reakcije na verovatno pikantne detalje koji mu ne bi prijali. I u vezi sa upravo navedenim Čerutijevim stavom može se postaviti još jedno pitanje. Zašto bi Ciceron – imajući na umu da bi slobodnom distribucijom besede bile obelodanjene, a samim tim i do Sike stigle, škakljive vesti o Antonijevoj aferi sa Septimijom – smatrao da još nije bio pravi trenutak za objavljivanje, ako je ona već bila izgovorena pred širokim auditorijem?

Na osnovu prepiske u kojoj su Ciceron i Brut nekonvencionalno komentarisali Ciceronove *Filipike* (*Ad Brut.* 2.3.4, 4.2), a samim tim i na osnovu činjenice da je Brut u aprilu 43. posedovao „kopije bar nekoliko *Filipika*“, Čeruti veruje da je *Druga Filipika* bila čitana u ograničenom krugu. Naime, u pismu napisanom 1. aprila (*Ad Brut.* 2.3.4)¹³, Brut piše da je pročitao dve besede protiv Antonija (*Phil.* 5 i 10)¹⁴, a potom i odobrava Ciceronov, navodno u šali iznesen predlog da besede protiv Antonija nazove *Filipikama*. U drugom pismu (*Ad Brut.* 2.4.2)¹⁵, napisanom 12. aprila, Ciceron obaveštava Bruta da će mu poslati besedu (*Jedanaestu Filipiku*), „budući da vidi da mu se njegove *Filipike* dopadaju“. Na osnovu tog odlomka, jasno je da je Brut mogao da pročita još jednu *Filipiku*, i bez namere da tumačimo koliko je Ciceron zaista ozbiljno upotrebljavao naziv *Filipike*, možemo se složiti sa G. Manuvald¹⁶ da je u navedenom pismu taj naziv upotrebio bez ikakvih konotacija. Navedena naučnica jedna je od onih koji smatraju¹⁷ da Ciceron *Drugu Filipiku* verovatno nije uvrstio u korpus *Filipika*, a svoj stav temelji na Kvintilijanu¹⁸, koji koristi uopšteno naziv *Filipike*, dok *Drugu*

13) *legi orationes duas tuas, quarum altera Kal. Ian. usus es, altera de litteris meis, quae habita est abs te contra Calenum. nunc* [codd. : *non* Shackleton Bailey] *scilicet hoc exspectas dum eas laudem. nescio animi an ingeni tui maior in his libellis laus contineatur; iam concedo ut vel Philippici vocentur, quod tu quadam epistula iocans scripsisti.*

14) Stručnjaci se uglavnom slažu da je prvo spomenuta *Peta Filipika*, održana 1. januara u Senatu, dok se mišljenja o drugoj ne podudaraju. G. Manuvald (Manuwald 2007, 50 nap. 141) prihvata mišljenje Šakltona Bejlja da Brut pominje *Desetu* (cf. Shackleton Bailey 1980, 227, ad. loc. ; 1986, xi), ali i pominje naučnike koji smatraju da je to *Sedma*, *Deveta*, odnosno *Jedanaesta Filipika*. Budući da niko ne pominje *Drugu*, tim pitanjem se nećemo baviti.

15) *de te etiam dixi tum quae dicenda putavi. haec ad te oratio perferetur, quoniam te video delectari Philippicis nostris.*

16) Manuwald 2007, 51.

17) *Ibid.* 53. S obzirom na unutrašnju strukturu, J. T. Remzi i G. Manuvald (Ramsey, Manuwald u: Shackleton Bailey 2009, xxi, xxii) smatraju da je, sem *Druge*, i *Prva* kasnije pridodata korpusu *Filipika*. Takođe, prema njihovom mišljenju, ključni faktor zbog kojega se prve dve *Filipike* razlikuju od ostalih je Antonijevo fizičko prisustvo u Rimu, dok je ostale Ciceron izgovorio nakon njegovog odlaska u Galiju krajem novembra.

18) 3.8.46.

Filipiku navodi kao *In Antonium*¹⁹. Takođe, prema njenom mišljenju, Ciceron verovatno nije svrstavao *Drugu* među *Filipike* jer je to atipična beseda protiv Antonija,²⁰ a za taj je naziv najzaslužniji Juvenal²¹, koji ju je nazvao božanstvenom *Filipikom* (*divina Philippica*).

Koliko su navedene činjenice relevantne da bi se zaključilo da je i *Druga Filipika* bila čitana, a pogotovo da je bila čitana u novembru 44, što Čeruti, kako smo malopre naveli, pretpostavlja na osnovu odlomka iz pisma Atiku (*Att.* 16.11.1)? G. Manuvald iznosi mišljenje da je Ciceron svoje *Filipike* objavljivao ubrzo nakon što bi ih izgovorio²² na osnovu pretpostavke da su tokom poslednjih godina Republike političke besede masovnije objavljivane i distribuirane, budući da su predstavljale važno sredstvo u političkim sukobima. U prikazu knjige G. Manuvald *Cicero, Philippics* 3-9 Dž. Ozgud (J. Osgood)²³ navodi da se autorka priklanja uvreženom mišljenju da je Ciceron svoje besede objavljivao ubrzo nakon što bi ih izgovorio, ali u vezi sa tim stavom iznosi, prema našem mišljenju, opravdanu sumnju, jer o takvoj uobičajenoj ekspeditivnosti ne postoje evidentni dokazi.²⁴ Naime,

19) 8.4.9; 8.6.70.

20) Dž. D. Deniston (Denniston 1926, xvii) smatra da naziv *Filipike* nije najsrećnije odabran, i jedan je od mnogih naučnika koji *Drugu Filipiku* dovode pre u vezu sa Demostenovom besedom *O vencu* (*De Corona*).

21) 10.125–126. Naziv *Filipike* koristi i Plutarh, (*orationes*) *Antoniana* Gelije, a (*orationes*) *in Antonium* Gelije, Seneka, Makrobije.

22) G. Manuvald (Manuvald 2007, 60 nap. 157) pominje i druge naučnike (Kelly 2007, Hall 2002, Steel 2005, Eich 2000) koji smatraju da su *Filipike* objavljivane ubrzo nakon što su bile izgovorene.

23) *Bryn Mawr Classical Review* 2008.03.04.

24) Ozgud potom citira njen gorepomenuti stav o značaju beseda u političkim sukobima, ali joj i zamera što nije u vezi sa tim navela podatak da je Ciceron nakon iskrčavanja u Regiju (na „prstu“ Italije) 7. avgusta 44. godine (O Ciceronovom boravku u Regiju videti: Ramsey 2001) od meštana, tek pristiglih iz Rima, dobio kopiju jedne Antonijeve besede (O sadržaju te besede podataka nema, ali se smatra da ju je karakterisao „neočekivano umereni ton“, videti: Ramsey 2001, 253, prema: T. R. Holmes, *Architect of the Roman Empire*, Vol. 1, Oxford, 1928, 22) održane u Skupštini, kao i edikt Bruta i Kasija (*Cic. Phil.* 1.7–8; *Att.* 16.7.1; *Plut. Cic.* 43.4). Stoga Ozgud značaj širenja informacija i do najudaljenijih gradova Italije tokom 44. i 43. godine poredi sa Cezarovim objavljivanjem sopstvenih pisama na početku sukoba sa Pompejem i Senatom 49. godine, i zaključuje, za razliku od Čerutija, da Ciceronove *Filipike* i zbog toga treba posmatrati i kao političke pamflete, poput Cezarovih *Komentara* i otvorenih pisama, objavljenih *acta senatus*, pojedinih edikta (Bibula, i Bruta i Kasija) itd. Takođe, valjalo bi pomenuti i besede koje su senatori često držali u Skupštini, ali ih uglavnom nisu objavljivali, dok je Ciceron, kako primećuje Dž. Hol (Hall 2002, 277), delio pismenu verziju *Četvrt* *Filipike*, održanu u Skupštini 4. decembra, istoga dana kada je u Senatu već bio izgovorio *Treću Filipiku*, kako bi se stekao utisak da u narodu uživa snažnu i široku podršku. Tako i Džon Granrad (Granrud 1913, 241) navodi među Ciceronovim besedama i one koje je sastavljao za druge, one koje su bile namenjene samo za objavljivanje (kao primere za takve besede navodi pet *Verina* i *Drugu Filipiku*), kao i mnogobrojne sastavljane poput novinskih izveštaja, i kao primer takvih beseda, sem *Treće Katilinarije*, navodi upravo *Četvrtu Filipiku*.

ako je Ciceron zaista kopije svojih beseda delio prijateljima ili ih objavljivao u širem smislu ubrzo nakon što bi ih i izgovorio, može se postaviti pitanje zašto u pismu napisanom 12. aprila (*Ad Brut.* 2.4.2) obaveštava svoga prijatelja da će mu poslati *Jedanaestu Filipiku*, izgovorenu krajem februara Senatu, a ne pominje *Dvanaestu*, koju je, takođe u Senatu, izgovorio ubrzo, početkom marta, i za čije je priređivanje za objavljivanje, ili bar za slanje bliskom prijatelju, svakako imao dovoljno vremena.

Za razliku od Čerutijevog stava da je Ciceron *Drugu Filipiku* nakon tobožnjeg besedenja ubrzo i objavio, u vezi sa datiranjem njenog objavljivanja postoji više tumačenja. Ako zanemarimo tezu da za Ciceronovog života ona nije bila objavljena,²⁵ ostaje nam da je datiramo, odnosno da se priklonimo jednom od mišljenja da je objavljena početkom decembra, dakle ubrzo nakon Antonijevog odlaska u Cisalpinsku Galiju tokom noći 28/29. novembra²⁶, gotovo u isto vreme kada i *Treća* i *Četvrtá*, izgovorene 20. decembra²⁷, ili ne mnogo pre njih²⁸. Bez obzira na broj i autoritet naučnika koji smatraju da je Ciceron svoju besedu objavio početkom decembra, na osnovu Remzijevog tumačenja nekoliko Ciceronovih pisama priklonimo se njegovom mišljenju da je *Druga Filipika* objavljena u širim krugovima tek neposredno pre pomenutog pojavljivanja u Senatu i Skupštini 20. decembra. Remzi²⁹ prvo podseća da se Ciceron vratio u Rim 9. decembra (*Fam.* 11.5.1) i da je potom pisao Decimu Brutu i Luciju Planku, namesnicima Cisalpinske i Transalpinske Galije, zahtevajući od njih da zaštite državu tako što neće dozvoliti Antoniju da od njih preuzme komandu (*Fam.* 11.5.7; 10.3), ali i da se u isto vreme još nije usudio da se učešćem u radu Senata uključi u politički život. Potom, svoju sumnju u to da je Ciceron sa svojim prijateljem Atikom odlučio da besedu objavi početkom decembra Remzi³⁰ motiviše time što Ciceron nije nameravao da se pojavi u Senatu pre 1. januara i stupanja Hircija i Panse na dužnost konzula (*Fam.* 11.6a.1), ali i da se, kada je objavljen edikt D. Bruta u vezi sa njegovim protivljenjem da Antoniju prepusti komandu nad Cisalpinskom Galijom, predomislio i u Senatu i Skupštini izgovorio *Treću* i *Četvrtu Filipiku*.

25) Holmes 1928, 198–9, prema: Gelzer 1969, 352 nap. 51 i *RE* VIIa 1047, u: Ramsey 2003, 158. U vezi sa sudbinom Ciceronovih izgubljenih beseda videti: Crawford 1984, 1–2.

26) Denniston 1926, xvii; Shackleton Bailey 1986; 31, Craig 1993, 149; Hall 2002, 275 nap. 5.

27) King 1878, 106; Ramsey 2003, 158–159.

28) Lacey 1986, 16.

29) Ramsey 2003, 158.

30) *Ibid.*

Kako je očigledno da je Ciceron tada prevazišao svoj strah i verovatno objavio i *Drugu Filipiku*, smatramo da su u pravu oni stručnjaci koji veruju da je širu distribuciju povezivao sa Antonijevim odlaskom iz Rima, ali i oni koji misle da je čekao obnovu Republike, u koju, doduše, tokom jeseni 44. nije mnogo verovao.³¹

Sem u pismima, potvrdu svoga mišljenja o izvođenju *Druge Filipike* Čeruti pronalazi i u njenom uvodu (*exordium*):

An decertare mecum voluit contentione dicendi? Hoc quidem est beneficium. Quid enim plenius, quid uberius quam mihi et pro me et contra Antonium dicere? (*Phil.* 2.2)

Ili mu je naspelo da se sa mnom nadmeće u govorništvu? Nema meni bolje usluge! Postoji li bogatija i zahvalnija tema no što je ova: da govorim u svoju odbranu, a protiv Antonija?

Naime, na osnovu navedenog odlomka Čeruti iznosi kratak zaključak da je Ciceron svoj stav o sopstvenoj besedničkoj superiornosti u odnosu na Antonija mogao potvrditi samo besedeњem u javnosti, odnosno u Senatu. Naše je mišljenje da se Ciceron u navedenom odlomku samo još jednom sugestivno izrazio kako bi uverljivije dočarao fikciju da je besedu izgovorio odmah nakon Anotnija.

U vezi sa Ciceronovim „datiranjem” besede (19. septembar), Čeruti ne dovodi u pitanje podatak iz *Pete Filipike* (*Phil.* 5.19–20) da Ciceron toga dana na zasedanju Senata nije učestvovao. Ali, ako je i ona deo korpusa *Filipika*, što, kako smo pomenuli, mnogi ne misle, i ako je izgovorena, da li je verodostojno tumačenje da se Ciceron za fiktivno datiranje opredelio jer je, kako Čeruti kaže, želeo da prilike prikaže dramatičnijim, svoj odgovor Antoniju ekspeditivnijim, a možda i da podseti publiku na razloge koji su provocirali njegov odgovor? Navedeni razlozi imali bi smisla, nastavlja Čeruti, samo u slučaju da je beseda bila izgovorena, i to pred istom publikom pred kojom je i Antonije prethodno i istoga dana (19. septembar) besedio. Međutim, Ciceron je, prema našem mišljenju, mogao tako da postupi i samo zbog toga da bi svoju neizgovorenu besedu učinio uverljivijom.

31) *quae non sit foras proditura nisi republica recuperata; de quo quid sperem, non audeo scribere* (*Att.* 15.13a.3).

Mnogi stručnjaci dužinu *Druge Filipike* navode kao jedan od argumenata, svakako manje važnih, za tumačenje da ona nije bila izgovorena. Čeruti pak navedeni argument u potpunosti odbija, te pominje da u Senatu, za razliku od sudnice, vreme trajanja besede nije bilo ograničeno, kao i da je takvu privilegiju, pre svih, mogao da ima upravo Ciceron. Možemo se složiti sa Čerutijem da vreme za besede u Senatu, pogotovo Ciceronu, nije bilo ograničeno, ali se možemo i zapitati zašto nijedna od ostalih jedanaest *Filipika* koje su održane u Senatu protiv istog čoveka ne samo da nije slična po formi i sadržaju *Drugo*³² nego nije ni približno jednake dužine – sve one su i više nego dva puta kraće.

Čeruti se priklanja opšteprihvaćenom stavu da Ciceron *Drugu Filipiku* nije izgovorio dok god je Antonije boravio u Rimu jer se plašio njegove osвете, konkretno, njegovih telohranitelja, o čemu, pominje on, postoje podaci u Ciceronovim pismima (*Fam.* 10.2; 12.2, 3, 23). Ali, on pominje i odlomak iz *Prve Filipike* (1.14), u kome Ciceron veli da će protiv Antonija besediti slobodno, ne mareći za sopstvenu bezbednost, i tako, na osnovu Ciceronovih reči iz jedne besede temelji svoje mišljenje da je imao dovoljno vremena da izgovori *Drugu Filipiku* između 9. oktobra, kada se Antonije uputio u Brindizi, i 20. decembra, kada je izgovorio *Treću* i *Četvrtu Filipiku*. U prilog stavu da je *Druga Filipika* u tom periodu izgovorena, Čeruti pominje dva Ciceronova pisma (*Fam.* 12.23; *Att.* 15.13), na osnovu kojih je jasno da pomirenja između Cicerona i Antonija više ne može biti.

Pred kraj članka Čeruti pokušava i da datira besede *Druge Filipike*, što je nije mnogo važno u vezi sa procenom njegovog stava da je ta beseda i izgovorena. Međutim, valjalo bi pomenuti da je kao najverovatniji datum naveo 10. oktobar, dan nakon Antonijeve odlaska iz Rima.³³ U vezi sa takvim „datiranjem” ne bi trebalo zanemariti Remzijeve³⁴ opasku da Ciceron, želeći da sačuva iluziju o 19. septembru, nije mogao da pomene navodni Oktavijanov pokušaj da ubije Antonija neposredno pre njegovog odlaska iz Rima 9. oktobra, što bi potvrdilo Ciceronove iznete pretpostavke da je pitanje trenutka kada će Antonije stradati (*Phil.* 2. §§113,116). Naime, u besedi u kojoj u drugom delu napada protivnikovu političku karijeru i njegov život uopšte, Ciceron je imao sasvim dovoljno materijala,

32) Hall 2002, 275.

33) Na osnovu Ciceronovog pisma Atiku iz 25. oktobra (*Att.* 15.13), u kome ga je obavestio da mu je poslao besedu, a prema kalendaru za taj period godine, kao moguće datume navodi 9, 10, 12, 17, 18. i 20. oktobar.

34) Ramsey 2003, 158.

ali bi on, kao „tipični italijanski *improvisatore*, koji je uglavnom besedio *ex tempore*, ali nikada nije objavljivao besede onako kako ih je izgovorio”³⁵, i te kako vešto iskoristio podatke i događaje u vezi sa Antonijem koji su datirani nakon 19. septembra.

Čeruti, takođe, navodi da je sporno tumačenje da je *Druga Filipika* samo objavljena na osnovu takve sudbine Ciceronovih beseda protiv Vera (II–IV), tvrdeći da je on u mladosti, željan uspešne političke i besedničke karijere, hteo da njegove besede po svaku cenu dopru u javnost³⁶, dok ostvareni Ciceron, u poodmaklim godinama, krajem 44. godine, takve potrebe nije imao. Sa navednim Čerutijevim stavom ne možemo se u potpunosti složiti. Naime, ako se ukratko osvrnemo na razloge za objavljivanje beseda u Ciceronovo doba, svakako ćemo pomenuti zapažanja Vilfrida Štroha (Wilfried Stroh)³⁷, prema kojima je Ciceron objavljivao svoje besede da bi branio i propagirao svoje političke stavove, ali i da su razlozi za objavljivanje, kao i kod ostalih starijih besednika, ponajviše bili didaktički, i da su stoga, kao priručnici, one pre bile namenjene mladim ljudima za učenje retorike, nego širokoj čitalačkoj publici.³⁸

U kratkom zaključku, Čeruti iznosi poslednji argument u prilog tezi da je Ciceron *Drugu Filipiku* i izgovorio, tumačeći tu besedu kao ključni element u Ciceronovoj i Antonijevoj bitki za kontrolu države. Antonije je, veli Čeruti, i u odsustvu (iz Rima) moćan i opasan, a Ciceronu, u želji da ga uništi, jedino ostaje da podstakne Senat na odlučnu akciju što, prema njegovom konačnom zaključku, nije bilo izvodljivo u slučaju da je *Druga Filipika* bila samo politički pamflet. Ali, podsticanje Senata da preduzme odlučne korake protiv Antonija glavni je cilj i zajednička karakteristika

35) Granrud 1913, 240–241.

36) Nakon prve besede suđenje se okončava, a Ver odlazi u progonstvo.

37) W. Stroh, *Taxis und Taktik*, (Stuttgart 1975), 50, u: Crawford 1984, 6.

38) Stroh, 52, u: Crawford 1984, 6. U vezi sa didaktičkim i političkim razlozima za objavljivanje beseda videti: Stroh (52 nap. 93, u: Crawford 1984, 7), gde se navodi spisak naučnika koji imaju slično mišljenje. Neki pak naučnici, poput Dž. N. Setla (James N. Settle, *The Publication of Cicero's Orations*, Ph.D.diss., University of North Carolina at Chapel Hill, 1962, u: Manuwald 207, 57 nap.153), smatraju da je Ciceron pri objavljivanju svojih beseda na umu imao široku čitalačku publiku, budući da ih je smatrao književnim delima. Tako u pismu Decimu Lentulu (*Fam.* 1.9.23) Ciceron svoga prijatelja obaveštava da mu šalje svoja dela (*scripta*), u koja, sem retorskih spisa (*de oratore*) i svoje poezije (*de temporibus meis*), ubraja i besede (*orationes quaedam*). Dž. Filips pak objavljivanje beseda tumači kao Ciceronovu potrebu da zadovolji žudnju za slavom (Phillips 1981, 45, 48, u: Crawford 1984, 6 nap.19). Dž. Krouford takvo tumačenje prepoznaje u: O. Plasberg, *Cicero in seinen Werken und Reden* (Leipzig 1926).

svih Ciceronovih *Filipika*, bez obzira što se, kako kaže Hol³⁹, u njima javlja širok i raznolik opseg situacija i tema pogodnih za besedenje, kao što su, npr. komanda u provincijama, slavljenje poginulih u bitki, kratki izveštaji u Skupštini, harange na Antonija u Senatu... U *Drugoj Filipici*, za razliku od ostalih, Ciceron više želi da predstavi svoga protivnika kao smešnog nego kao opasnog čoveka, i zanimljivo je Holovo⁴⁰ zapažanje da je ona mnogo manje politička beseda nego verbalni napad koji u aristokratskim krugovima u poznoj Republici nije bio neuobičajen. U vezi sa tim, na kraju, sem maločas pomenutih mogućih Ciceronovih razloga za objavljivanje sopstvenih beseda, pomenućemo da se i u krizna vremena, i u strahu za sopstveni život, na Cicerona pri sastavljanju *Druge Filipike* odrazila ne samo njegova književnička sujeta nego i uticaj Demostena i njegove besede *O vencu* (*De Corona*), koju je dve godine ranije i preveo. U zaključku tako nećemo pominjati formu, stilske osobine, sličnosti i razlike u odnosu na preostale *Filipike*, čime se ni Čeruti nije bavio, ali ćemo se osvrnuti na njene sličnosti sa pomenutom Demostenovom besedom. U najvećem delu knjige *Cicero's Philippics and Their Demosthenic Model* autor Sesil V. Vuten (Cecil W. Wooten) poredi Ciceronove *Filipike* sa Demostenovim besedama tako što u pojedinačnim poglavljima tumači jednu ili više Ciceronovih *Filipika* i tako analizira stil, narativnu tehniku itd. I bez obzira na to što nijedno poglavlje nije posvećeno analizi *Druge* i *Treće Filipike*, Vuten napominje da se u *Drugoj Filipici* primećuje prvi pokušaj imitiranja Demostenovog stila i načina argumentacije⁴¹, a potom je i poredi sa Demostenovom besedom *O vencu*, i navodi sličnosti u taktici i strukturi.⁴² Vuten takođe primećuje da Ciceron, kao i Demosten, ponavlja neke motive kako bi očuvao jedinstvo svoje besede,⁴³ a završetak Ciceronove *Druge Filipike* je, prema njegovom mišljenju, tipično demostenovski i atipično ciceronovski. Sve ove navedene sličnosti i ugledanje na Demostena, bez obzira na to što neki smatraju da su promene u stilu Ciceronovih beseda nagoveštene

39) Hall 2002, 280.

40) *Ibid.* 288.

41) Wooten 1983, 50, 5.

42) *Ibid.* 53. U prvom delu svojih beseda obojica se brane i iznose kratke segmente iz sopstvenog života, koji su praćeni dužim odlomcima u kojima tumače svoje postupke u odbrani državne politike, i svaki napad na sebe predstavljaju kao napad na Atinjane ili Senat. U drugom delu obojica iznose detalje iz protivnikovog privatnog života, a zatim ga optužuju zbog pogrešnih političkih postupaka, i na njega svaljuju svu odgovornost za nedaće koje su zadesile državu. (*Ibid.* 53–54)

43) I ti motivi su često slični, npr. povraćanje u javnosti, sklonost trgovanju i mešetarenju, potkupljivost itd.

u Cezarijanama (46–45),⁴⁴ kao i mnogi ranije navedeni argumenti protivni Čerutijevim tumačenjima, kazuju nam da je Ciceron imao dovoljno vremena, volje i želje da sastavi besedu stilski svesno koncipiranu, politički jasno determinisanu i snažnom energijom ispunjenu, koja je ipak jedan neizgovoreni politički pamflet čije je objavljivanje izazvalo dalekosežnije i teže posledice po njenog autora nego što je on i mogao da pretpostavi.

Naposletku, naše je mišljenje da ni u Ciceronovoj prepisci, kao ni u ostalim pisanim izvorima, ne postoji nijedan validan podatak o tome da je Ciceron *Drugu Filipiku* u Senatu izgovorio, i smatramo da Čeruti nije odgovorio na još jedno važno pitanje. Naime, ako je Ciceron tu besedu izgovorio u Senatu, dakle na najuglednijem mestu i pred najuticajnijim auditorijem, da li bi mu bile toliko važne Atikove sugestije, i da li bi o pisanoj verziji besede sa zebnjom – ili nestrpljenjem, kako veli Čeruti – iščekivao njegov sud?⁴⁵ Nakon takvog (eventualnog) beseđenja, u prepisci sa Atikom pre bi preovladao pobednički ton, kao u jednom pismu iz 61. godine, u kome svoga prijatelja obaveštava da je u Senatu veličanstvenom besedom potukao svoga protivnika u njegovom prisustvu.⁴⁶

Hronologija

31. avgust	Ciceron se vratio u Rim nakon odustanka od putovanja u Grčku.
1. septembar	Na sednici Senata, koju je zakazao radi ukazivanja božanskih počasti Cezaru, Antonije napada Cicerona zbog nedolaska.
2. septembar	Ciceron u Senatu uzvraća odsutnom Antoniju <i>Proom Filipikom</i> .
19. septembar	Antonije u Senatu žestoko odgovara na Ciceronovu <i>Prvu Filipiku</i> . Ciceron tobože u Senatu izgovara <i>Drugu Filipiku</i> ; narednih dvadesetak dana provodi u Rimu, ali ne učestvuje u javnom životu.

44) Hall 2002, 299.

45) Att. 15.13a.3.

46) *Clodium praesentem fregi in senatu cum oratione perpetua plenissima gravitatis tum altercatione huius modi* (Att. 1.16.8).

9. oktobar	Antonije odlazi u Brindizi da bi preuzeo komandu nad legijama.
posle 9. oktobra	Ciceron odlazi na svoje imanje u Puteolima.
25. oktobar	U pismu iz Puteola Ciceron obaveštava Atika da mu je poslao <i>Drugu Filipiku</i> .
oko 28. oktobra	U pismu iz Kume ili Puteola Ciceron iskazuje svoje nestrpljenje iščekujući Atikov komentar <i>Druge Filipike</i> .
tokom novembra	Antonije se vraća u Rim.
5. novembar	U pismu iz Puteola Ciceron obaveštava Atika da je pročitao njegov komentar <i>Druge Filipike</i> .
28/29. novembar	Antonije odlazi u Cisalpinsku Galiju.
9. decembar	Ciceron se vraća u Rim.
20. decembar	Ciceron izgovara <i>Treću Filipiku</i> u Senatu, a potom i <i>Četvrtu Filipiku</i> u Skupštini.

Literatura

CERUTTI 1994	S. Cerutti, "Further Discussion on the Delivery and Publication of Cicero's Second Philippic" <i>Classical Bulletin</i> 70: 23-28.
CRAIG 1993	C. P. Craig, <i>Form as Argument in Cicero's Speeches. A Study of Dilemma</i> (American Classical Studies 31), Atlanta.
CRAWFORD 1984	J. Crawford, <i>M. Tullius Cicero: The Lost and Unpublished Orations</i> (Hypomnemata 80), Göttingen.
DENNISTON 1926	J. D. Denniston, <i>Cicero, Philippics I & II</i> , Oxford.
HALL 2002	J. Hall, "The Philippics", James M. May (ed.) <i>Brill's Companion to Cicero: Oratory and Rhetoric</i> , Leiden.
GRANRUD 1913	J. E. Granrud, "Was Cicero Successful in the Art Oratorical?", <i>The Classical Journal</i> , Vol. 8, No. 6, 234-243.
KING 1868	J. R. King (ed.), <i>The Philippic Orations of M. Tullius Cicero</i> , Oxford.

- LACEY 1986 W. K. Lacey (ed., tr.), *Cicero: Second Philippic Oration*, Warminster.
- MANUWALD 2007 G. Manuwald (ed.), *Cicero, Philippics 3-9. Volume 1: Introduction, Text and Translation. Volume 2: Commentary. Texte und Kommentare*, 30. Berlin.
- NISBET 1964 R. G. M. Nisbet, "The Speeches", in: T. A. Dorey (ed.), *Cicero*, London.
- OSGOOD 2008 J. Osgood, *Bryn Mawr Classical Review* 2008.03.04. Reviewed by Josiah Osgood, Georgetown University, Gesine Manuwald (ed.), *Cicero, Philippics 3-9. Volume 1 Introduction, Text and Translation. Volume 2. Commentary. Texte und Kommentare*, 30. Berlin 2007.
- RAMSEY 2001 J. T. Ramsey, "Did Mark Antony Contemplate an Alliance with his Political Enemies in July 44. B.C.E.?", *Classical Philology*, 96, 253-68.
- SHACKLETON BAILEY 1967 *Cicero's Letters to Atticus*, Cambridge.
- SHACKLETON BAILEY 1986 *Cicero. Philippics*, Chapel Hill and London.
- SHACKLETON BAILEY 2003 *Cicero, Philippics I-II* (Cambridge Greek and Latin Classics), Cambridge.
- SHACKLETON BAILEY 2009 *Cicero. Philippics 1-6* (Edited and Translated by D. R. Shackleton Bailey, Revised by John T. Ramsey and Gesine Manuwald, Loeb Classical Library).
- WOOTEN 1983 C. W. Wooten, *Cicero's Philippics and Their Demosthenic Model*, Chapel Hill and London.

Summary

Cicero's *Second Philippic* – *Per contra*, Undelivered Speech: *pro et contra*

It is a generally accepted view that Cicero, just as the orator in the *Fifth Philippic* stated, did not speak the *Second Philippic*, an invective against Mark Antony in response to Antony's invective against Cicero, in the Senate, on September 19th 44. Nevertheless, Steven Cerutti has tried to refute this opinion relying on his own interpretation of a few passages from Cicero's letters, as well as on a brief excerpt from the *Second Philippic*. The main sources regarding Cerutti's stance are the excerpts taken from three letters of Cicero to Atticus, written in the period between October 25th and November 5th. However, his interpretation of these excerpts is somewhat arbitrary and unconvincingly substantiated. The reason for the fictional setting of the date, Cicero's desire to show the situation as more dramatic, and his response to Antony as a more prompt one, Cerutti justifies only if the case was that Cicero actually spoke the *Second Philippic*, in the Senate at that, and before the same audience that had listened to Antony's speech. Such an interpretation disregards not only Cicero's desire to once again impress the audience, this time the reading audience, the influence of Demosthenes, especially his *Oratio De Corona*, but also the complex situation in which the orator found himself, as his determination to fight for the Republic intertwined with the legitimate fear of the possible consequences. Also, the view that Cicero did speak the *Second Philippic* poses many questions that have not been given valid answers to, or any answers whatsoever. In accordance with the above mentioned, we will support the opinion of many scholars that the *Second Philippic* is a political pamphlet, which is skillfully written owing to Cicero's rhetorical education, oratorical gift and experience, and his ability to deviate sometimes from the established rules of rhetoric with the aim of arousing emotions and evoking credibility, as well as concealing a justified fear for his safety.

Sadržaj sveske 41 (2012)

JEAN-PAUL BRACHET Le tribūnus et le commandement d'un tiers de l'armée	5
ORSAT LIGORIO Stlat. sta berber »?«	35
IGOR JAVOR Pesma o štitu – prilog komparativnom izučavanju pseudo-Hesiodovog Heraklovog štita	39
ALAIN BLANCHARD La double mort du poète Théocrite	59
BORIS PENDELJ Ciceronova <i>Druga Filipika</i> – <i>Per contra</i> , izgovorena beseda: <i>pro et contra</i>	75
DRAGANA GRBIĆ Agripa, Plinije i geografija Ilirika	93
DRAGANA GRBIĆ O jednom nedavno objavljenom latinskom nadgrobnom natpisu	107
ÉTIENNE WOLFF Deux éloges de Narbonne aux IV ^e et V ^e siècles, par Ausone et Sidoine Apollinaire	115
IL AKKAD Ὅντως σοί, κύρι ἀββᾶ. Funkcija i uloga jedne partikule	131
IL AKKAD Knjiga o filozofu Sintipi – jedan vizantijski prevod sa sirijskog	139
VOJIN NEDELJKOVIĆ Cura sophi fuerant... Na tragu jednog starog citata	147
PRIKAZI I SAOPŠTENJA	
SANDRA ŠČEPANOVIĆ V Symposium Praesocraticum	155